

Prof. dr. A. Maris

**ANALYSE VAN DE HUIDIGE STRUCTUURPROBLEMATIEK IN DE
AGRARISCHE BEDRIJFSTAK**

Mededelingen en Overdrukken
No. 31

L 27
31 B

Landbouw-Economisch Instituut - Conradkade 175, Den Haag
Tel 61.41.61

Tekst van een inleiding, gehouden tijdens het congres van de Studiekring
voor Landbouweconomie te Wageningen op 21 april 1970.

Inleiding

Al meer dan 20 jaar staan de agrarische structuurvraagstukken in West-Europa eigenlijk in de landbouw in alle economische ontwikkelde landen in het middelpunt van de belangstelling. In deze twee decennia zijn er vele publikaties verschenen, waarin de verschillende aspecten van de agrarische structuur zijn geanalyseerd. In Nederland is het onderzoek naar de structuurvraagstukken ook reeds voor 1950 begonnen. Destijds was het nog wel mogelijk om eens iets nieuws naar voren te brengen over de ontwikkelingen in de omvang en samenstelling van de agrarische beroepsbevolking, over de landarbeiders als een perifere beroepsgroep met een lage sociale positie, die in beweging kwam en alras in een stroomversnelling raakte, en over het boerenzoonsvraagstuk, waarbij door de nog sterk levende "vader-op-zoon"-traditie te veel boerenzoons boer wilden worden, te veel in verhouding tot het gewenste aantal bedrijfshoofden en dus bedrijven. Later bleek dat ook deze groep al spoedig sterk in aantal verminderde, doordat men inderdaad ging inzien dat er in de toekomst slechts voor een beperkt aantal zoons een plaats zou zijn in de landbouw. Geleidelijk aan had een accentverlegging plaats bij het boerenzoonsvraagstuk van het kwantitatieve naar het kwalitatieve aspect. Niet minder aandacht kreeg het kleine-bedrijvenvraagstuk. Uit vele onderzoeken kwam naar voren dat de arbeidsproductiviteit op de kleine bedrijven aanzienlijk lager was dan op grotere en dat dit vooral een gevolg was van te dichte arbeidsbezetting. Het bleek op kleine bedrijven bij de toenemende mechanisatie niet mogelijk arbeid en werktuigen op een economisch verantwoorde wijze te combineren met grond en dieren. Was voor 1940 intensivering en uitbreiding van het aantal bedrijfsonderdelen nog een reële mogelijkheid om de werkgelegenheid te vergroten, na 1950 was dit geen mogelijkheid meer en gingen bovendien de kostennadelen van kleine productie-eenheden steeds zwaarder wegen. Het kleine bedrijf en het gemengde bedrijf, die sinds het begin van de 20ste eeuw in West-Europa zo'n grote vlucht hadden genomen, kwamen volop in discussie. Ook het gebruik van arbeid en werktuigen en de wijze waarop de werkzaamheden konden worden verricht, kwamen niet alleen in discussie, maar op dit terrein werden ook nieuwe wegen ingeslagen. Men denke slechts aan de opkomst van de loonwerkers en aan de intensieve samenwerkingsvormen; de betekenissen hiervan is vooral bij plantaardige productie belangrijk geworden.

Het werd destijds zeker nog niet algemeen aanvaard en ingezien, dat op vele terreinen van de agrarische structuur ingrijpende veranderingen moesten plaatshebben. Deze tijd lijkt al weer lang achter ons te liggen. Het verschil met toen en nu is misschien, dat er destijds enige moed voor nodig was om te zeggen dat er een grote exodus van arbeidskrachten uit de landbouw nodig was en dat schaalvergroting een gebiedende eis was, terwijl dit thans zeker niet meer het geval is. Het klinkt nu bijna reactionair om ter discussie te stellen, dat het tempo van structuurveranderingen niet onbeperkt opgevoerd kan worden. Toch ligt het voor de hand

om te stellen dat het tempo van afvloeiing verband zal moeten houden met de opnamemogelijkheid in andere sectoren van het bedrijfsleven en de mate van investeringen nodig voor een herstructurering van de landbouw afgestemd dient te worden op de vermogensbehoefte van andere doeleinden die de maatschappij stelt en vooral op de rentabiliteit van nieuwe investeringen en op het vermogensverlies dat op bestaande investeringen wordt geleden.

Hiermee zijn wij al terecht gekomen bij punten die nu en in de komende jaren wel actueel zijn; de wijze waarop structuurveranderingen moeten plaatshebben en het tempo hiervan. Over de resultaten en conclusies die de verschillende analyses van de agrarische structuur hebben opgeleverd, heerst er een volledige eenstemmigheid. Niemand zal meer tegenspreken dat de landbouw in de economisch ontwikkelde landen moet streven naar een verbetering van de man-landverhouding en naar vergroting van de produktie-eenheden waarbinnen arbeid, grond en duurzame kapitaalgoederen op een verantwoorde wijze kunnen worden gecombineerd. Afvloeiing of vertrek uit de landbouw en schaalvergroting zijn bijna afgezaagde uitdrukkingen geworden.

Over de wijze waarop en het tempo waarin bestaat echter minder eenstemmigheid. Misschien is het dus goed hierop thans wat dieper in te gaan, en hierbij vooral aandacht te besteden aan de factor arbeid.

Waarom is de landbouw in West-Europa eerst omstreeks 1950 met de genoemde structuurvraagstukken geconfronteerd en wat zijn de oorzaken van deze problemen. Voor een goed begrip van de positie van de landbouw is essentieel dat de verwevenheid van de agrarische bedrijfstak met de rest van de volkshuishouding steeds groter wordt. Dit geldt zowel voor de produktie als voor de afzet. In de produktiesfeer zien wij in het teelttechnische vlak het gebruik van grond- en hulpstoffen toenemen en in het mechanisch-technische vlak worden de mechanisering, automatisering en modernisering van installaties en gebouwen steeds belangrijker. Wat de kostenstructuur betreft dus een toeneming van de non-factor inputs en een sterke daling van de hoeveelheid arbeid. Deze daling is mogelijk, wanneer er werkgelegenheid is buiten de landbouw en dus is de landbouw gebaat bij toenemende niet-agrarische werkgelegenheid. Wat het produktiepakket betreft is een toenemende afstemming van samenstelling der kwaliteit aan de eisen van de consument noodzakelijk.

Wanneer de landbouw zo verweven raakt met de gehele volkshuishouding, dan is het duidelijk dat ontwikkelingen in de maatschappij de landbouw niet onberoerd laten. De in verband met ons onderwerp relevante aspecten in deze maatschappelijke ontwikkelingen zijn de economische groei en de grote vooruitgang in de techniek. De technologische ontwikkeling is de grote kracht achter de economische groei en omgekeerd stimuleert de toenemende welvaart de technische ontwikkeling. Economische groei betekent dat het reële inkomen per hoofd stijgt; in de afgelopen periode met ongeveer 4% per jaar. Uiteraard kan dit slechts worden bereikt, wanneer de lonen in verhouding tot het gemiddelde prijsniveau veel sterker stijgen. In de afgelopen 10 jaar zijn de lonen met 125% gestegen en het gemiddelde prijsniveau met 50%. In de toekomst zal bij toenemende

welvaart deze sterkere stijging van lonen t.o.v. prijzen van produktiemiddelen en eindprodukten zich voortzetten. In deze wijzigingen in de prijsverhoudingen komt de economische groei tot uitdrukking.

Deze relatief sterkere stijging van lonen geldt voor alle sectoren van de economie en dus ook voor de landbouw. Vandaar dat de landbouw na 1950 op een spectaculaire wijze is overgegaan tot invoering van arbeidsbesparende technieken: werktuigen, installaties, doelmatiger inrichting bedrijfsgebouwen, chemische bestrijdingsmiddelen etc. Ook de uitvoering van cultuurtechnische werken kan men in dit verband noemen, omdat hierdoor in vele gebieden de toepassing van arbeidsbesparende technieken mogelijk wordt gemaakt of in ieder geval vergemakkelijkt.

Deze mechanisch-technische ontwikkeling heeft in het structurele vlak twee belangrijke consequenties: ten eerste daalt de werkgelegenheid van menselijke arbeid en wordt dus vertrek uit de landbouw noodzakelijk, en in de tweede plaats neemt de drang tot vergroting van de produktie-eenheden sterk toe. De toenemende bewerkingscapaciteit van de arbeid, de vergroting van het werktuigenpark en de toenemende capaciteit van de werktuigen en toepassing van moderne bedrijfssystemen hebben tot onvermijdelijk gevolg, dat een doelmatige combinatie van arbeid, grond en kapitaal steeds grotere organisatorische eenheden vraagt. Deze aanpassingen zijn nodig om de arbeidsproduktiviteit te verhogen.

Voor de landbouw is dit een belangrijk middel om een redelijk aandeel in de toenemende welvaart te bemachtigen. Voor de individuele ondernemer is produktiviteitsverhoging zelfs het enige middel, omdat de prijs voor hem een gegeven is. Om dit te bereiken zijn in de landbouw voortdurende aanpassingen nodig van agrarische structuur en bedrijfsvoering aan de zich wijzigende prijsverhoudingen en technische mogelijkheden. Vóór 1940 heeft de landbouw door verhoging van de grond- en dierproduktiviteit, dus door intensivering, getracht dit doel te bereiken. Na 1950 zijn de vermindering van de arbeidsbezetting en schaalvergroting centraal komen te staan, maar ook de toepassing van opbrengstverhogende technieken blijft doorgaan.

Vóór 1940 waren het dus vooral de opbrengstverhogende biologische technieken, die de arbeidsproduktiviteit hebben verhoogd. De resultaten van deze ontwikkelingen zijn groot geweest. Men zou hier kunnen spreken van een doorbraak in het teelttechnische vlak, die tot gevolg heeft gehad dat de sterk toegenomen bevolking in de Westerse landen royaal van voedsel kon worden voorzien. Na 1950 zien wij in de landbouw een niet minder spectaculaire ontwikkeling van de arbeidsbesparende mechanische technieken. Een ontwikkeling die nog steeds niet tot stilstand is gekomen en belangrijke consequenties heeft voor de man-landverhouding en de schaal waarop wordt geproduceerd. Het zal duidelijk zijn dat deze doorbraken in het biologisch-technische en mechanisch-technische vlak in een bedrijfstak waar de mobiliteit van bepaalde produktiefactoren beperkt is, tot fundamentele onevenwichtigheden in de omvang en de verhouding waarin deze factoren worden aangewend, moet leiden en dat aanpassingen noodzakelijk zijn.

Ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking tot 1970

Staande op de drempel van de jaren zeventig is het wellicht nuttig terug te blikken om te zien welke hervormingen reeds hebben plaatsgehad in de agrarische structuur en welke veranderingen nog gewenst zijn. Wij zullen ons hierbij beperken tot de agrarische beroepsbevolking en hiervan meer in het bijzonder tot de bedrijfshoofden en de bedrijven. De man-landverhoudingen en de omvang van de bedrijven vormen immers de belangrijkste vraagstukken waarmee de landbouw in een groeiende economie wordt geconfronteerd.

In tabel 1 wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de totale agrarische beroepsbevolking (inclusief tuinbouw) en van de afzonderlijke groepen bedrijfshoofden, meewerkende zoons en overige arbeidskrachten.

Tabel 1. Vermindering van de agrarische mannelijke beroepsbevolking van 1947 tot 1969

Categorie	Index 1947 = 100			Proc.vermindering p.jaar in de periode			Aantal in 1969
	1956	1964	1969	1947-1956	1956-1964	1964-1969	
	Bedrijfshoofden	95	80	68	0,5	2,2	
Zoons	79	53	37	2,5	4,8	7,2	40 600
Overige arbeidskrachten	66	41	31	4,5	5,8	5,1	55 500
Totaal	82	61	49	2,2	3,6	4,0	257 500

De totale agrarische beroepsbevolking is in de desbetreffende periode meer dan gehalveerd; hierbij zijn de overige arbeidskrachten en de zoons veel sterker verminderd dan de bedrijfshoofden. De vermindering van de overige arbeidskrachten is het eerst begonnen en is zo snel gegaan, dat thans het dalingspercentage duidelijk aan het verminderen is. Al vrij spoedig is ook het aantal zoons sterk teruggelopen. Bij deze groep is het omslagpunt vrijwel bereikt, zodat ook voor deze categorie het verminderingspercentage iets zal teruglopen. De vermindering van de bedrijfshoofden is het laatst op gang gekomen, omdat bij deze groep van zelfstandigen de weerstanden tegen vertrek vanzelfsprekend het grootst waren en ook op het ogenblik nog duidelijk aanwezig zijn. Wel is de procentuele daling geleidelijk iets toegenomen. Dit dalingspercentage bedroeg in de periode 1959/1964 ongeveer 2% per jaar en in de periode 1964/1969 3% per jaar, waarbij echter 0,5% per jaar toegeschreven kon worden aan de werking van het O.- en S.-fonds. Het is niet onwaarschijnlijk dat tot 1980 het dalingspercentage kan toenemen tot ca. 4%.

De snelle toepassing van arbeidsbesparende technieken in de agrari-

sche bedrijfstak als gevolg van de sterk stijgende lonen heeft geleid tot een zeer grote verspreiding van de werkgelegenheid in de landbouw. Deze daling is zelfs aanzienlijk groter geweest dan in de vermindering van het aantal arbeidskrachten tot uitdrukking is gekomen. Vandaar dat ook in de komende jaren het aantal arbeidskrachten nog aanzienlijk zal dalen. Dit zal daarom ook het geval zijn, omdat de toepassing van arbeidsbesparende technieken ook in de komende jaren verder voortgang zal vinden en dus de bewerkingscapaciteit per man nog toeneemt.

De minder sterke daling van het aantal bedrijfshoofden heeft tot gevolg gehad, dat het aantal eenmansbedrijven is toegenomen. Dit aantal bedraagt thans ongeveer twee derde van het totale aantal bedrijven. In verband met de toenemende daling van het aantal bedrijfshoofden en de verminderde daling van het aantal zoons en arbeidskrachten zal in de toekomst dit percentage waarschijnlijk niet nog verder toenemen.

De arbeidsbezetting per bedrijf is thans reeds zo laag, dat voor een verdergaande verbetering van de man-landverhouding het knelpunt ligt bij het aantal bedrijfshoofden en dus het aantal bedrijven. Voor de komende periode dient dan ook alle aandacht geconcentreerd te worden op de vermindering van het aantal bedrijven.

Tabel 2. Procentuele vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven per jaar (1964/1969)

	Totaal	Procentuele vermindering door		
		beroepsverandering	O.- en S.-fonds	beroepsbeëindiging
Noorden	3,60	0,85	0,90	1,85
Oosten	2,40	0,55	0,40	1,45
Westen	3,20	1,30	0,35	1,55
Zuiden	3,20	1,30	0,40	1,50
Nederland	3,00	1,00	0,45	1,55

In beginsel kan het aantal bedrijven verminderen door beroepsbeëindiging of beroepsverandering van zittende bedrijfshoofden, althans wanneer deze bedrijven niet door een opvolger als landbouwbedrijf worden voortgezet. Beroepsbeëindiging heeft meestal plaats op oudere leeftijd (≥ 55 jaar), terwijl beroepsverandering doorgaans zal plaatshebben op jongere leeftijd, doordat de boer weinig perspectieven meer ziet in een voortzetting van het bedrijf en de voorkeur geeft aan een ander beroep.

Beslissend voor de betekenis van beroepsbeëindiging voor de vermindering van het aantal bedrijven is het al of niet aanwezig zijn van een opvolger. Uit onderzoekingen is gebleken dat slechts op 47% van het aantal bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd ouder is dan 50 jaar, een opvolger voorkomt; in het noorden en in Noord-Brabant en Limburg is dit percentage aanzienlijk lager dan in de rest van het land. In verband met de noodzaak tot vermindering van het aantal bedrijven kan de opvolgingssituatie

vrij gunstig worden genoemd. Voor de kwantitatieve betekenis van beroepsbeëindiging voor de vermindering van het aantal bedrijven is niet alleen de opvolgingssituatie van belang, maar ook de leeftijdsopbouw van de bedrijfshoofden. Is het aantal oudere bedrijfshoofden relatief klein, dan zal ook het aantal beroepsbeëindigingen klein zijn, waardoor de opvolgingssituatie minder gewicht in de schaal zal leggen bij de vermindering van het aantal bedrijven dan het geval zou zijn bij een oudere leeftijdsopbouw. Uit de tabel blijkt dat de beroepsbeëindiging de belangrijkste oorzaak is van de vermindering van het aantal bedrijven en dat deze in het noorden belangrijker is dan in de rest van Nederland.

Het zal duidelijk zijn dat de beroepskeuze van zoons van boeren en tuinders van het grootste belang is voor de opvolgingssituatie. Hier ligt het belangrijkste aangrijpingspunt om op den duur het aantal bedrijven te verminderen. Ook het vertrek van reeds meewerkende zoons kan tot deze vermindering bijdragen.

Naast de beroepsbeëindiging heeft ook de beroepsverandering vrij belangrijk bijgedragen tot een vermindering van het aantal bedrijven.

Uit de tabel blijkt dat deze factor in het westen en zuiden van meer betekenis is geweest dan in het noorden en oosten van Nederland. De meer traditionele instelling van de agrarische bevolking (vooral in het oosten van het land) en de werkgelegenheidssituatie (vooral in het noorden van ons land) zijn hiervan wel de belangrijkste oorzaken.

De derde kolom in tabel 2 geeft nog de betekenis aan, die de beëindigingsregeling in het kader van het Ontwikkelings- en Saneringsfonds heeft gehad voor de afneming van het aantal bedrijven. Door deze maatregelen is dus de natuurlijke ontwikkeling gestimuleerd. Vooral in het noorden van Nederland hebben vele bedrijfshoofden deze kans aangegrepen om het bedrijf te beëindigen. Na 1968 is deze oorzaak tot bedrijfsbeëindiging van veel minder betekenis geworden. De wijzigingen in de beëindigingsregeling en het feit dat de meest dringende gevallen zich in de periode 1964/1968 wel gemeld zullen hebben, moeten ongetwijfeld als de belangrijkste redenen hiervoor worden genoemd.

Prognose totaalaantal bedrijven en aantal melkveebedrijven tot 1980

Hoe zal het aantal bedrijven tot 1980 zich nu verder ontwikkelen? Voor het maken van een prognose dient men er rekening mee te houden dat in de periode 1964/1968 het dalingspercentage hoog is geweest door de werking van het O.- en S.-fonds. In deze periode was dit percentage voor Nederland ruim 3%, terwijl dit voor het jaar 1968/1969 slechts 2,5% heeft bedragen. Wanneer wij aannemen dat de beroepsverandering tot 1980 ongeveer 10% groter en ook de opvolgingssituatie nog iets gunstiger wordt, dan komen wij weer tot een gemiddeld jaarlijks dalingspercentage van bijna 3%. Op basis van dit mutatiepercentage zal het aantal bedrijven in de periode 1969/1980 dalen van 161 000 tot 116 000 bedrijven. Bij een verdubbeling van het beroepsveranderingspercentage en een verlaging van het opvolgingspercentage tot 33% (hetgeen dus inhoudt dat slechts

een derde van de bedrijven van beroepsbeëindigers door een opvolger zal worden voortgezet) zal het aantal bedrijven met gemiddeld 4,3% per jaar verminderen tot 100 000 in 1980.

Wanneer men een halvering van het aantal bedrijven in 1980 wil bereiken, dan zal het dalingspercentage per jaar moeten stijgen tot 6%. Aangezien niet is aan te nemen dat op minder dan een derde van de bedrijven een opvolger aanwezig zal zijn, betekent deze taakstelling dat de beroepsverandering meer dan viermaal zo groot moet worden als in de periode 1964/1969. Zonder extra stimuleringsmaatregelen zal deze vermindering zeker niet plaatshebben en zelfs met extra maatregelen lijkt het niet waarschijnlijk (men zie de resultaten van het O.- en S.-fonds), dat een dalingspercentage van 6% wordt gehaald.

Bovenstaande beschouwing heeft betrekking op alle bedrijfshoofden met het hoofdberoep in de land- of tuinbouw. In het onderstaande wordt de gebezigde methode toegepast op de bedrijven met melkvee. Dit bedrijfstype is gekozen, omdat hierbij vergroting van de zelfstandige bedrijven vrijwel de enige mogelijkheid is om de voordelen van schaalvergroting te realiseren. Bedrijfsoverkoepelende vormen van arbeidsorganisatie kunnen immers op melkveehouderijbedrijven geen oplossing bieden. De dagelijks terugkerende werkzaamheden van melken en veeverzorging lenen zich nu eenmaal niet voor loonwerk of onderlinge samenwerking.

Voor deze melkveebedrijven hebben wij tot 1980 een jaarlijks dalingspercentage aangehouden van 4,5%: t.w. 3,5% als gevolg van beroepsverandering en beroepsbeëindiging en 1% als gevolg van specialisatie waarbij het melkvee wordt afgestoten.

In tabel 3 is het resultaat van deze prognose weergegeven. Tevens zijn in deze tabel vermeld de aantallen melkveebedrijven in 1959 en 1968. De bedrijven zijn bovendien verdeeld naar het aantal stuks melkvee per bedrijf.

Tabel 3. Prognose aantal bedrijven met melkvee in 1980

Melk- vee p. bedr.	1959			1968			1980		
	aant. bedr.	bedrij- ven	melk- koeien	aant. bedr.	bedrij- ven	melk- koeien	aant. bedr.	bedrij- ven	melk- koeien
		%	%		%	%		%	%
< 10	95 000	62	36	33 600	29	12	7 000	10	2
10-19	40 300	27	36	49 300	43	38	18 000	26	14
20-29	13 400	9	20	20 750	18	26	22 000	31	30
30-49	3 050	2	7	10 100	9	20	17 000	24	34
≥ 50	250	0	1	1 250	1	4	6 000	9	20
Totaal	152 000	100	100	115 000	100	100	70 000	100	100
Aantal melkkoeien	1 515 000			1 820 000			1 850 000		

De resultaten van deze natuurlijke ontwikkeling zijn niet gering. In 1959 kwam nog meer dan 70% van de melkveestapel voor op bedrijven met minder dan 20 melkkoeien en slechts 8% op bedrijven met meer dan 30 melkkoeien. In 1980 zullen deze percentages bij een voortzetting van de huidige ontwikkeling 16 en 54 zijn. Zijn tot nu toe vooral de bedrijven met minder dan 10 melkkoeien sterk verminderd, in de komende periode zal een doorbraak plaatshebben van de bedrijven met 10-20 melkkoeien, en een opmerkelijke toeneming van de bedrijven met meer dan 30 melkkoeien.

Om de Nederlandse positie t.a.v. de omvang van de melkveeëenheden enigszins te kunnen beoordelen, geven wij nog enkele cijfers over Denemarken, een land waar de landbouw naar veler oordeel een vooraanstaande positie inneemt. In Denemarken komt slechts 7% van de melkveestapel voor op bedrijven van meer dan 40 melkkoeien, terwijl het gemiddelde aantal stuks melkvee per bedrijf ruim 10 bedraagt. De structuur van de grootte van de melkveeëenheden in Denemarken is dus ongeveer te vergelijken met die van Nederland aan het eind van de jaren vijftig.

Verderop in dit artikel zullen we nog nader ingaan op de vraag of een extra-versnelling van het proces van bedrijfsvergroting verantwoord is en of het ook mogelijk zal zijn.

Geleidelijke of versnelde ontwikkeling

Het voorgaande overziende moeten wij concluderen dat een bedrijfstak die in het biologisch-technische vlak en in het mechanisch-technische vlak grote vooruitgangen boekt, bij een weinig toenemende vraag van haar produkten, wel te maken moet krijgen met fundamentele onevenwichtigheden in de omvang en de verhouding waarin de produktiefactoren worden toegepast. Dit is te meer het geval wanneer bepaalde produktiefactoren een geringe mobiliteit hebben.

Dit is bij uitstek het geval voor de bedrijfshoofden, de gebouwen en het werktuigenpark. De duurzame kapitaalgoederen hebben een gering alternatieve toepassingswaarde en ook binnen de landbouw is door de sterke specialisatie op bepaalde produktierichtingen de mobiliteit niet groot. Wanneer deze produktiemiddelen eenmaal in de landbouw zitten gaan ze er moeilijk meer uit. Het zijn wat de Amerikanen noemen "trapped resources": in het Nederlands zou men kunnen spreken van een fuik- of muizevalproblematiek.

Dat de mobiliteit van de bedrijfshoofden minder groot is dan gewenst ware, behoeft ons niet te verbazen. Integendeel, er zijn verschillende redenen aanwijsbaar waarom dit zeer verklaarbaar is. Ten eerste is de boer niet alleen met zijn verworven vakkennis verbonden aan zijn beroep, maar ook is een groot gedeelte van zijn vermogen geïnvesteerd in het bedrijf. Het zal niet eenvoudig zijn om voor deze vakbekwaamheid en dit vermogen, benevens meestal nog enige gezinsarbeid, in de praktijk een passend emplot te vinden buiten de landbouw. Bovendien behoudt een belangrijk gedeelte van zijn vermogen, met name de grond, zijn waarde, en hij kan hier zelfs gunstige verwachtingen koesteren voor een verdere prijsstijging. Dus dit is geen reden om zich te haasten de landbouw te

verlaten. Van andere kapitaalgoederen is de directe opbrengstwaarde bij opheffing van het bedrijf waarschijnlijk gering, dus ook dit is geen reden voor de boer om zich te haasten.

Ook de zelfstandigheid van het beroep, de woonomgeving en de sociale positie versterken ongetwijfeld de gehechtheid aan het bedrijf en maken het vertrek moeilijk. Dit zijn enkele belangrijke factoren, die verklaren waarom het vertrek van deze categorie agrariërs in een veel langzamer tempo heeft plaatsgehad, dan de vermindering van boerenzoons en landarbeiders. En ongetwijfeld zijn dit ook redenen waarom men in de toekomst geen overtrokken verwachtingen dient te koesteren over een versnelling van bedrijfsbeëindiging van zittende bedrijfshoofden.

Wanneer desalniettemin ook in de toekomst een verdere verbetering van de man-landverhouding het primaire vraagstuk is dat voor alles onze aandacht vraagt, dan is het duidelijk dat de landbouw thans voor de noodzaak staat om het aantal bedrijfshoofden te verminderen: de arbeidsbezetting per bedrijf is immers reeds zo laag, dat hier vrijwel geen mogelijkheden meer liggen om de man-landverhouding te verbeteren.

En inderdaad is dit thans het wezenlijke vraagstuk. Binnen de bestaande bedrijven heeft in de afgelopen 20 jaar een belangrijke hergroepering van de produktiefactoren plaatsgehad, waarbij ook de rest van de volkshuishouding was betrokken doordat landarbeiders en boerenzoons een beroep moesten vinden buiten de landbouw. Op het ogenblik gaat het in de eerste plaats om de bereidheid van een aantal boeren om het bedrijf op te geven en hun grond af te staan aan de blijvers. Deze fase van de aanpassing van de agrarische structuur is ongetwijfeld de meest ingrijpende.

Essentieel is hierbij, dat de toetreding van jongeren tot de landbouw wordt afgeremd. Hierdoor wordt het aantal bedrijven dat straks bij beroepsbeëindiging geen opvolger heeft, groter. Op dit gebied is reeds veel bereikt. Het aantal meewerkende boerenzoons is gedaald van 30% van het aantal in 1950. Het gevolg hiervan is, dat meer dan 50% van het aantal bedrijfshoofden geen opvolger heeft om straks het bedrijf voort te zetten. De oorzaak van de vermindering van het aantal bedrijven is tot nu toe de beroepsbeëindiging van oudere bedrijfshoofden geweest.

In de tweede plaats is van betekenis het vertrek van zittende bedrijfshoofden tussen de 30 en 50 jaar door beroepsverandering. Kwantitatief is deze factor tot nu toe minder belangrijk geweest en zal dat vermoedelijk ook blijven.

Wanneer wij de tendenties van beroepsbeëindiging en beroepsverandering van de laatste jaren doortrekken tot 1980, dan zullen er van de 115 000 bedrijven met melkvee in 1968 in 1980 nog 70 000 bedrijven resteren; 55% van de melkveestapel zou dan voorkomen op bedrijven met meer dan 30 melkkoeien en slechts 16% op bedrijven met minder dan 20 melkkoeien. Deze belangrijke verbetering in de bedrijfsgruottestructuur zou dus bereikt kunnen worden zonder extra stimulerende maatregelen. Immers het feit dat op meer dan 50% van de bedrijven met bedrijfshoofden boven 50 jaar geen opvolger voorkomt, daarbij 1% beroepsverandering in aanmerking genomen, moet wel tot de genoemde situatie leiden.

In de afgelopen 10 jaar is door daling van de arbeidsbezetting en toename van de veestapel het aantal melkkoeien per arbeidskracht met 5 a

*meer / minder
1968-88*

6% per jaar gestegen. Door de genoemde vermindering van het aantal bedrijven zal bij gelijkblijvende melkveestapel in de periode tot 1980 ongeveer dezelfde toeneming van de produktie per werker plaatshebben.

Wanneer men een verdere daling van het aantal bedrijven noodzakelijk acht, dan zullen maatregelen noodzakelijk zijn om de beroepsverandering te vergroten en/of de beroepsbeëindiging nog verder op te voeren. De mogelijkheden hiertoe zijn echter niet groot meer, omdat het aantal bedrijven met minder dan 20 melkkoeien tot 1980 reeds zal verminderen van ruim 80 000 tot 25 000. Wij nemen aan dat de bedrijfshoofden op bedrijven met meer dan 20 melkkoeien er niet gemakkelijk toe te bewegen zijn om middels beëindigingspremies het bedrijf op te geven. Volgt men dus de evolutionaire weg, eventueel aangevuld met enkele stimuli, dan zal het resultaat niet ver afwijken van de zojuist weergegeven situatie. Op zich beschouwd is dit natuurlijk al geen geringe vooruitgang. Vooral de vermindering van het aantal bedrijven met 10-19 melkkoeien van 50 000 tot 18 000 is opmerkelijk. Deze bedrijven hadden in 1968 bijna 40% van de melkveestapel en in 1980 nog slechts 14%. Men mag hier dus met enig recht spreken van een doorbraak, die zich in de jaren zeventig waarschijnlijk zal voltrekken.

Men kan echter uiteraard ook de vraag stellen, of het niet gewenst is een meer revolutionaire weg in te slaan en te koersen naar bedrijven met 60 en meer melkkoeien, waarbij dan over 10 à 15 jaar 25 000 bedrijven zouden restereren. Per vier bedrijfshoofden zouden er dan binnen 15 jaar drie de landbouw moeten verlaten. Aangenomen dat deze vertrekkende bedrijfshoofden niet bereid zullen zijn om op een ander bedrijf te gaan werken, wil dit zeggen dat een groot gedeelte werk moet vinden in de niet-agrarische sectoren van het bedrijfsleven. Voor de resterende bedrijven zullen minstens de thans aanwezige landarbeiders bereid moeten zijn in de landbouw te blijven werken. Op bedrijfsniveau kan zowel de arbeidsvoorziening als de financiering moeilijkheden opleveren. Hier komt nog bij, dat voor deze ingrijpende herstructurering nieuwe gebouwen onontbeerlijk zijn en dat om deze modernisering te bereiken een betere ontsluiting en verkaveling noodzakelijk zullen zijn.

Men kan de vraag stellen, of het moderne structuurbeleid in staat zal zijn deze krachttoer voor de beide laatstgenoemde punten binnen 15 jaar te volbrengen. Afgezien van het feit of het nationaal-economisch verantwoord is, gaat het hier dus om de vraag of de ruilverkavelingscapaciteit voldoende opgevoerd kan worden om de voorwaarden te scheppen, om de genoemde herstructurering van de landbouw te doen plaatshebben.

Ook de sociale problematiek die deze versnelde vermindering van het aantal bedrijven met zich mee zal brengen, ligt voor een belangrijk gedeelte in het beleidsvlak. Het gaat hier in feite om de sociale problematiek van de wijkers en de blijvers. Bij een versnelde afvloeiing krijgt men te maken met de weerstanden van vele boeren die de landbouw moeten verlaten en bij een meer evolutionaire ontwikkeling met de gebondenheid van de blijvers aan het bedrijf, dus met de werkomstandigheden van het gemoderniseerde eenmansbedrijf - ongetwijfeld een dilemma waarmee het beleid wordt geconfronteerd. De verbetering van de man-landver-

houding kan men als een primaire taak van de overheid zien, maar hoe bij een juiste man-landverhouding de produktie moet worden georganiseerd, zal toch in belangrijke mate aan het bedrijfsleven zelf moeten worden overgelaten.

Naast deze mogelijke knelpunten op landelijk niveau, die door het beleid opgelost zullen moeten worden, dienen nog enkele bedrijfseconomische aspecten te worden genoemd. Voor de ondernemer is belangrijk wat er met zijn inkomen gebeurt bij vergroting van het bedrijf; bijv. bij vergroting van 20 naar 30 of 60 melkkoeien. Resultaten van theoretische bedrijfsmodellen wijzen weliswaar uit, dat de kosten per eenheid produkt op bedrijven met 60 melkkoeien 10 à 15% lager zijn dan op bedrijven met 30 melkkoeien, maar voor de boer is hierbij de vraag belangrijk, met hoeveel investeringen hij deze grotere bedrijfsomvang kan bereiken en wat de rentabiliteit is van deze extra-investeringen van 20 naar 30 en van 20 naar 60 melkkoeien. Bij de huidige prijzen van eindprodukten en produktiemiddelen is de marginale rentabiliteit van uitbreidingsinvesteringen tot 30 melkkoeien aantrekkelijk en minstens gelijk aan de rentabiliteit van de extra-investeringen tot 60 melkkoeien. Bij het laatste geval is het niet denkbeeldig dat de ondernemer zoveel aflossingen uit besparingen moet betalen, dat zijn verteerbare inkomen te laag wordt. Hierbij dient nog opgemerkt te worden dat uiteraard nog moet blijken in welke mate de lagere kosten per eenheid produkt - volgens de theoretische bedrijfsmodellen waarbij van bepaalde biologisch-technische en mechanisch-technische relaties is uitgegaan - in de praktijk gerealiseerd zullen worden.

In ieder geval is de kwetsbaarheid van grote bedrijven, wegens de relatief hoge betaalde kosten, bij tegenslagen groter dan van kleinere bedrijven. Hier staat dan tegenover, dat deze bedrijven een grotere flexibiliteit hebben om zich aan te passen aan veranderende prijsverhoudingen. Maar zelfs wanneer een extra versnelling vanuit economisch gezichtspunt verantwoord zou zijn, kan toch deze extra-versnelling nog onoverkomelijke moeilijkheden opleveren m.b.t. de financiering en de arbeidsvoorziening. Voorwaarde voor het ontstaan van deze grote bedrijven is immers, dat de landbouw zo concurrerend wordt, dat ze arbeid en kapitaal van buiten de landbouw kan aantrekken.

Slotbeschouwing

Of men nu de evolutionaire ontwikkeling voorstaat of aan een versnelling de voorkeur geeft, in beide gevallen is een regionale aanpak van het structuurvraagstuk van belang, dat dus neerkomt op een hergroepering van de produktiefactoren. De instelling van de boeren, de opvolgingssituatie, de niet-agrarische werkgelegenheid, de bedrijfstypen en de cultuur-technische situatie zijn immers van gebied tot gebied verschillend. Hiermee zal toch rekening moeten worden gehouden om de aard en het tempo van de structuurverbetering op een verantwoorde wijze te realiseren, waarbij wellicht de voorkeur moet worden gegeven aan de geleidelijke weg die moet leiden tot grotere bedrijven.

Het ligt voor de hand om in dit verband per gebied drie groepen be-

drijven te onderscheiden: in de eerste plaats de wijkers op korte termijn, in de tweede plaats de op den duur aflopende bedrijven die evenwel voorlopig nog met geringe investeringen aanvaardbare verhoging van de arbeidsproduktiviteit kunnen bereiken en tenslotte de blijvers die tot een belangrijke grotere bedrijfsomvang moeten komen en hiervoor aanzienlijke investeringen zullen moeten doen. Deze laatste bedrijven zullen ook in de verdere toekomst in staat zijn om arbeid en duurzame kapitaalgoederen op een economisch verantwoorde wijze te combineren met grond en dieren. Tabel 4 geeft een instructief overzicht van de landbouwbedrijven in Nederland, ingedeeld in drie groepen naar de netto-toegevoegde waarde per bedrijf (1968).

Tabel 4. Indeling van landbouwbedrijven in grootteklassen, gemeten in standaardbedrijfseenheden (S.B.E.) 1)

Grootteklasse in S.B.E.	10-55	55-100	> 100
Aandeel in totale aantal bedrijven	1/3	1/3	1/3
Aandeel in totale productieomvang (in S.B.E.)	12%	35%	53%
Aandeel in totaal vaste manlijke arbeidskrachten	25%	35%	40%
Produktieomvang in S.B.E. per vaste manlijke arbeidskracht	29	57	79

1) De berekening van standaardbedrijfseenheden is geschied op basis van normatieve factorkosten op efficiënt geleide bedrijven in 1968 en bij het toen geldende prijspeil voor de origineire produktiefactoren. Hierbij is een bedrag van f.20 000 aan factorkosten gelijk gesteld aan 100 standaardbedrijfseenheden. Op basis van deze uitgangspunten is voor ieder gewas en iedere diersoort het aantal standaardbedrijfseenheden vastgesteld. Wanneer geen winst wordt gemaakt zijn de factorkosten gelijk aan de netto-toegevoegde waarde.

In 1968 kwamen 100 S.B.E. ongeveer overeen met 25 melkkoeien (inclusief jongvee + grasland) en afhankelijk van het bouwplan met 20 à 30 ha bouwland. Een dergelijke omvang kan bij een redelijke efficiëncy door één arbeidskracht worden bewerkt.

Om de gewenste hervorming van de bedrijfsgroottestructuur te bereiken zijn vergroting van de mobiliteit van bedrijfshoofden en grond primair en onontbeerlijk. De overheid kan door verschillende maatregelen en dit gebeurt ook reeds in meer of mindere mate door het structuurbeleid - deze mobiliteit bevorderen, opdat de hergroepering van de produktiefactoren, waarvoor de landbouw in de economisch ontwikkelde landen is gesteld, metterdaad tot stand kan komen. Hierbij is te meer sprake van een belangrijke verantwoordelijkheid van de overheid, omdat de oplos-

sing van de agrarische structuurvraagstukken niet alleen de grens van het individuele bedrijf overschrijdt, maar zelfs van de gehele bedrijfstak. Verbreding van de economische structuur en modernisering van het platteland, dus regionaal ontwikkelingsbeleid, zijn immers noodzakelijke voorwaarden voor een hervorming van de landbouw.

In welke mate deze hergroepering van de produktiefactoren tot grotere bedrijven moet leiden, is een vraag waarop het antwoord in eerste instantie door het bedrijfsleven zelf zal moeten worden gegeven. Hierbij zullen verschillende factoren tegen elkaar moeten worden afgewogen. Het onderzoek kan helpen om deze factoren te analyseren en te kwantificeren. Tot nog toe gaat de ontwikkeling in vrijwel alle Westerse landen in de richting van de gemoderniseerde kleine persoonlijke ondernemingsvorm met weinig betaalde arbeid.

Overziet men de resultaten die door de biologisch-en mechanisch-technische ontwikkelingen in de landbouw zijn tot stand gebracht, dan moet men tot de conclusie komen, dat de veranderingen en aanpassingen in de agrarische bedrijfstak groot zijn geweest. Wat de produktie betreft zijn de resultaten zelfs zo groot geweest, dat thans in de Westerse landen voor bepaalde produkten enige correcties nodig zijn. Echter ook in de wijze van produceren zijn na 1950 grote aanpassingen gerealiseerd. Door de ongekende uittocht van arbeidskrachten is de man-landverhouding in de landbouw sterk verbeterd, terwijl door het tot ontwikkeling komen van bedrijfsoverkoepelende vormen van arbeidsorganisatie belangrijke kostenverlagingen zijn bereikt. Tenslotte zijn ook in de dierlijke sector aanzienlijke vorderingen gemaakt in de vergroting van de produktie-eenheden; dit geldt zowel voor het melkvee als voor de varkens en kippen. Het agrarische bedrijfsleven heeft dus de mogelijkheden die door het industrialisatiebeleid en het landbouwbeleid in brede zin zijn geschapen, met beide handen aangegrepen om tot een modernisering van de landbouw te komen. Alleen het areaal cultuurgrond per bedrijf is minder toegenomen. Het ziet er naar uit dat hier in de komende periode een belangrijke doorbraak zal plaatshebben.